

Dwie wielkie debaty w USA: źródła zimnej wojny oraz mechanizm jej zakończenia

Każde studia nad okresem zimnej wojny wprowadzają badacza w bogatą i różnorodną literaturę, która – świadomie czy przez sam fakt podejmowania takiego tematu – wpisuje się w wielką debatę o źródłach zimnej wojny, a potem w debatę o przyczynach końca tego konfliktu. Kontakt z tak różnorodną literaturą pozwala zmierzyć się z wielością interpretacji, a także wykorzystanych w tym procesie teorii. Nie jest zadaniem badacza wyrokowanie o słuszności czy błędności danej interpretacji, ale jest obowiązkiem wypracowanie racjonalnego spojrzenia na te debaty na podstawie dostępnego materiału, w tym nowych danych historycznych oraz własnej wiedzy.

Debata wokół źródeł zimnej wojny

Pierwsza omawiana tu debata dotyczy przede wszystkim źródeł zimnej wojny¹. Ma ona wymiar naukowy, ale mimowolnie zyskała także – ponad miarę – w pewnym sensie wymiar ideologiczny. Ścierają się w niej do dziś dwie antagonistyczne szkoły i ich współczesne mutacje. W tradycyjnym, ortodoksyjnym podejściu źródeł zimnej wojny należy szukać w ekspan-

¹ Problematykę zimnej wojny, w tym pewne wątki dotyczące tej debaty, podjęto szerzej w monografii: A. MANIA: *Department of State i Foreign Service w polityce zagranicznej USA lat gorącej i zimnej wojny 1939–1989*. Kraków 2019.

sjonistycznej i agresywnej polityce ZSRR, w związku z którą, w celu obrony demokracji i ładu powojennego, USA musiały podjąć działania. Dla wielu badaczy, ale w pewnym okresie również dla wielu zwykłych Amerykanów, zimna wojna była odważną i pryncypialną odpowiedzią wolnych narodów wobec komunizmu. To podejście reprezentowane jest przez takich badaczy, jak: Herbert Feis², George F. Kennan³, Louis Halle⁴, Hans Morgenthau⁵, Samuel Flagg Bemis⁶ i inni. To różnorodne grono składające się z historyków i politologów, mających pewne doświadczenia w praktycznej działalności w dyplomacji.

Druga interpretacja nazywana rewizjonistyczną reprezentowana jest przez jej twórcę Williama Applemana Williamsa⁷ i jego wychowanków, m.in.: Thomasa J. McCormicka⁸, Waltera LaFebera⁹, Lloyd'a Gardniera¹⁰, a także radykalnego ekonomicznego deterministę Gabriela Kolko¹¹ czy Gara Alperowitza¹². Ich argumentacja oparta jest na założeniu, że zimna wojna została wywołana przez Amerykanów na rzecz budowy swojego imperium, a także by ograniczyć szanse rozwoju ZSRR, który musiał podjąć działania, w tym zbrojenia, w celu obrony własnych

2 H. FEIS: *Between War and Peace: Potsdam Conference*. New York 1960; IDEM: *From Trust to Terror: the Onset of the Cold War 1945–1950*. Princeton, NJ 1970.

3 G.F. KENNAN: *American Diplomacy, 1900–1950*. New York 1950; IDEM: *Russia, the Atom and the West*. New York 1958; IDEM: *Realities of American Foreign Policy*. Princeton, NJ 1960; IDEM: *The Nuclear Delusion: Soviet – American Relations in the Atomic Age*. New York 1982.

4 L.J. HALLE JR.: *Dreams and Reality: Aspects of American Foreign Policy*. New York 1959; IDEM: *The Cold War as History*. New York 1967.

5 H. MORGENTHAU: *Politics Among Nations*. 5th ed. New York 1973.

6 Ojciec historii amerykańskiej dyplomacji, autor i redaktor serii: *American Secretaries of State and Their Diplomacy*. Vol. 1–10. New York 1928–1958; *The American Secretaries of State and Their Diplomacy*. Eds. S.F. BEMIS, R. FERRELL. New Series. Vol. 11–19, New York 1963–1980.

7 W.A. WILLIAMS: *The Tragedy of American Diplomacy*. New York 2012 [1. wyd. – 1959].

8 T.J. MCCORMICK, L.C. GEORGE, W.F. LAFEBER: *Creation of the American Empire*. Vol. 1: *U.S. Diplomatic History to 1901*. New York 1973; T.J. MCCORMICK: *The Cold War in Europe: Era of a Divided Continent*. Princeton, NJ 1991.

9 W. LAFEBER: *America, Russia and the Cold War 1945–1996*. New York 1976; IDEM: *The American Age: United States Foreign Policy at Home and Abroad, 1750 – to the Present (2 volumes in one)*. 2nd ed. New York 1994.

10 M.in. L.C. GARDNER: *Architects of Illusion: Men and Ideas in American Foreign Policy, 1941–1949*. Chicago 1970; IDEM: *Imperial America: American Foreign Policy Since 1898*. New York 1976.

11 G. KOLKO: *The Politics of War: The World and United States Foreign Policy, 1943–1943*. New York 1968.

12 G. ALPEROWITZ: *Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam*. 2 exp. ed. New York 1965; IDEM: *The Decision to Use the Atomic Bomb and the Architecture of American Myth*. New York 1995.

szans funkcjonowania¹³. Rewizjoniści nie traktują wprowadzie polityki amerykańskiej jako spisku kapitalistycznej klik, ale jako produkt amerykańskiej ideologii ekspansjonistycznej. Zwracają większą uwagę na znaczenie ekonomicznych czynników w polityce. W ocenie krytyków tej interpretacji ten sposób analizy bazuje na ideologii Lenina i Marksa. Dla ortodoksyjnych badaczy Williams nie był żadnym rewizjonistą ani neomarksistą, ale po prostu komunistą i Arthur M. Schlesinger, skądinąd wybitny badacz, napisał w 1954 roku, czyli jeszcze w czasie maccartyzmu, list do sekretarza American Historical Association, nazywając właśnie Williamsa „pro-Communist scholar”. Dla arcyortodoksyjnego badacza, jakim był wspomniany dawny dyplomata Feis, tak właśnie należało określać rewizjonistów¹⁴.

Napisano na ten temat wiele i nie miejsce tu na przywoływanie wszystkich wypowiedzi, ale oddanie sposobu widzenia spraw przez badaczy jest konieczne. Można stwierdzić, że członkowie amerykańskich struktur władzy z powodu tego, co głosili i czynili, są na swój sposób twórcami „orthodox historical position”, a rewizjoniści to ludzie, którzy odrzucili te idee, bazując w pewnym stopniu na myśli marksistowskiej. Historiografowie amerykańscy stwierdzają, że przez lata historycy ignorowali rewizjonizm i przyjmowali ortodoksyjny punkt widzenia. Dopiero wojna w Wietnamie odegrała znaczną rolę w rozwoju myślenia rewizjonistycznego, gdy nasiliła się krytyka polityki zagranicznej USA i wzrosło zainteresowanie jej krytycznymi interpretacjami.

Od czasu pojawienia się tych pierwszych opracowań kolejne ukazały się na rynku, zajmując dominujące miejsce w debacie, prace autorów określanych jako postrewizjoniści, wśród których sztandarową postacią jest jeden z najwybitniejszych badaczy amerykańskiej dyplomacji i zimnej wojny, John Lewis Gaddis¹⁵. Jednak i on, choć ujmujący w szerszej

13 B. CUMMINGS: *Revising Postrevisionism, or, The Poverty of Theory in Diplomatic History*. „Diplomatic History” 1993, Vol. 17, No. 4; J.A. COMBS: *American Diplomatic History*. Lanham MD 1983.

14 Szersza analiza, częściowo o profilu filozoficznym, tego sporu dwóch obozów badaczy zob.: B. CUMMINGS: *Revising Postrevisionism, or, The Poverty of Theory in Diplomatic History*...

15 J.L. GADDIS: *The United States and the Origins of the Cold War, 1941–1947*. New York 2000. Zob. inne prace oddające zmianę postawy i nowe ustalenia: IDEM: *The Long Peace: Inquires into History of the Cold War Era*. New York 1987; IDEM: *The United States and the End of the Cold War: Implications, Reconsiderations, Provocations*. New York 1992; IDEM: *We now Know. Rethinking Cold War History*. New York, Oxford University Press 1998; IDEM: *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War*. New York 2005; IDEM: *The Cold War. The Deals. The Spies. The Lies. The Truth*. New York 2007; IDEM: *Zimna wojna. Historia podzielonego świata*. Tłum. B. PIETRZYK. Kraków 2007.

perspektywie źródła zimnej wojny, w wielu pracach krytykował unilateralizm ZSRR, szczególnie w Europie Wschodniej, uznając to za źródło tarć zimnowojennych. Jego prace powstawały w czasie, gdy szkoła ortodoksyjna już nie dominowała (Schlesinger¹⁶ zmniejszył swą aktywność, zaś wspomniany Feis zmarł w 1972 roku). Postrewizjoniści nie tyle kwestionowali ortodoksyjne podejście, ile wprowadzili do nauki nowe podejście, gdy tradycyjne interpretacje traciły na popularności¹⁷. Sam Gaddis miał ambicje być bardziej wielostronny w podejściu, czym różnił się od tradycyjnych rewizjonistów, np. od wspomnianego Kolko, którego analizy, jako koncentrujące się na ekonomicznych motywach działań państw, poddał krytyce. Z kolei Gaddis był krytykowany przez m.in. takich autorów, jak Lloyd Gardner i Warren Kimball¹⁸, a ten ostatni chyba trafnie nazwał postrewizjonizm „orthodoxy plus archives” – Gaddis faktycznie prowadził zakrojone na szeroką skalę badania kolejnych otwieranych zespołów archiwalnych. Rezultaty tych badań doprowadziły go do pewniej zmiany poglądów, zbliżając do tradycyjnych ujęć w kwestii roli ZSRR w wywołaniu zimnej wojny.

Badacze wywodzący się ze szkoły Williamsa (np. wspomniany W. Kimball) byli zdania, że wyniki badań reprezentantów rewizjonistycznej szkoły historycznej powinny być wielokrotnie prezentowane postrewizjonistom – Gaddisowi, Melvynowi P. Lefflerowi¹⁹ i innym, którzy przyjmują, że *national security* jest ważniejsza od ekonomii, bo to właśnie w tym drugim obszarze należy szukać wyjaśnienia procesów i wydarzeń w polityce mocarstw.

Ukazywały się coraz bardziej wyrafinowane prace dotyczące źródeł i początków zimnej wojny koncentrujące się na kwestiach *balance of power*, roli biurokracji, wewnętrznych determinant polityki zagranicznej, komparatystycznej historii czy wpływu USA na inne społeczeństwa. Nazewnictwo głównych i pobocznych kierunków uległo komplikacjom. Dobrym

16 Znane prace Schlesingera: A.M. SCHLESINGER JR.: *The Cycles of American History*. New York 1999; IDEM: *A Thousand Days: John F. Kennedy in the White House*. Boston 1965; IDEM: *The Imperial Presidency*. Boston 1973; IDEM: *Communist Ideology, Stalinist Totalitarianism, and American Universalism*. In: *The Origins of the Cold War*. Eds. T.G. PATTERSON, R.J. McMAHON. 3rd ed. Lexington, Massachusetts–Toronto 1991; IDEM: *Origins of the Cold War. "Foreign Affairs"* 1967, Vol. 46.

17 Termin Post-Revisionism lub Postrevisionism wprowadził do nauki nie Gaddis, ale J. Samuel Walker, zob.: J.L. GADDIS: *The Emerging Post-Revisionist Synthesis on the Origins of the Cold War. "Diplomatic History"* 1983, Vol. 7.

18 W.F. KIMBALL był wydawcą korespondencji Winstona Churchilla i Franklina Delano Roosevelta oraz autorem m.in. pracy: *Forged in War: Roosevelt, Churchill, And the Second World War*. New York 1997.

19 M.P. LEFFLER: *A Preponderance of Power: National Security, The Truman Administration and the Cold War*. Stanford 1992.

przykładem jest to, że rewizjonistów nazywano *New Left*. Gaddis, jako postrewizjonista, uważał, że jemu podobni badacze wyróżniali się sięganiem do archiwów i to ich definiowało. Był też zdania, że klasyczni rewizjoniści sprowadzili historię do instrumentów polityki. Odnosząc się do studiów w zakresie stosunków międzynarodowych, Gaddis krytykował błędy szczegółowych podejść, które określał jako „parochialism”, „American exceptionalism” i „systemic innocence”²⁰. Nadal kontynuował swą walkę szerokim frontem, w tym ze zwolennikami wyjaśniania działań amerykańskich wyłącznie na podstawie ekonomicznych uwarunkowań, a swoich radykalnych przeciwników (Williams, Gardner i LaFeber) nazywał redukcjonistami.

Spory zwolenników tych klasycznych czy uwspółcześionych interpretacji trwają nadal, ale przeniosły się bardziej na kwestie dotyczące charakteru zimnej wojny, głównie źródeł jej końca. W tym wypadku, oprócz historyków, szczególne miejsce zajęli badacze stosunków międzynarodowych odwołujący się do teorii stosunków międzynarodowych.

Debaty wokół charakteru zimnej wojny

Zimna wojna jako zjawisko w stosunkach międzynarodowych, charakteryzowała się wieloma cechami, ale istotą był konfrontacyjny charakter relacji między ZSRR a USA i ich sojusznikami zbudowany na bazie odmiennych ideologii.

Dla badaczy stosunków międzynarodowych cały ten okres to czas funkcjonowania światowego porządku, szczególnie w Europie, który definiuje przyjęty *de facto*, a potem nawet *de iure*, podział na Wschód i Zachód. Pomimo to był to, od 1945 roku, czas długiego pokoju między mocarstwami, zaś dla ekonomistów – ładu w sferze gospodarczej, który trwał niezależnie od spadku potencjału ZSRR²¹. Wiara w stabilność sy-

20 J.L. GADDIS: *New Conceptual Approaches to the Study of American Foreign Relations: Interdisciplinary Perspectives*. „Diplomatic History” 1990, Vol. 14, No. 3.

21 J.L. GADDIS: *The Long Peace: Inquires into History of the Cold War Era*. Oxford Univ. Press New York 1987, s. 218; IDEM: *The United States and the Origins of the Cold War, 1941–1947...*; O tym zadziwieniu trwania Związku Radzieckiego zob. też – R.O. KEOHANE: *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton 1984; *The Study of Regimes in International Relations*. Ed. V. RITTBERGER. New York 1993; Norweski, ale pracujący w USA historyk O.A. WESTAD (*The Cold War. A World History*. Penguin Books 2018, rozdz. 1: *Starting Points*) początków zimnej wojny dopatruje się w nowej pozycji międzynarodowej ZSRR i Rosji, co dokonało się na początku XX wieku.

stemu międzynarodowego była powszechna nawet, gdy dostrzeżono również spadek potencjału USA. Sama zmiana w ładzie międzynarodowym jako taka pozostała w zasadzie poza zainteresowaniem badaczy. Żadna teoria w stosunkach międzynarodowych nie uznała zmiany za obiekt szczególnego zainteresowania. Nawet te teorie, które włączały do swoich rozważań koncepcje zmiany, nie podjęły działań na rzecz wyspecyfikowania warunków, pod jakimi to mogło się zdarzyć²². Brak wojny między supermocarstwami był jakby anomalią, przyjmowano bowiem, że ZSRR był agresywnym i ekspansjonistycznym adwersarzem. Krytycy tego zjawiska, jakim była zimna wojna, zakładali, że wyścig zbrojeń stanowił główną przyczynę tarć w stosunkach Wschodu i Zachodu, oraz kierowali swą uwagę ku wewnętrznym i międzynarodowym przyczynom wyścigu zbrojeń i ku sposobom zatrzymania go lub ustabilizowania poprzez kontrole zbrojeń i reżimy bezpieczeństwa. A to przecież nie wyczerpywało całości zagadnień zimnej wojny. Klasyczny realizm zakładał, że państwa będą definiowały swój interes w kategoriach *power*²³. To mogło prowadzić do konfliktu w skali światowej, czego jednak uniknięto. Neorealiści uzupełnili te założenia, wskazując na definiowanie bezpieczeństwa jako zależnego od potęgi militarnej lub sojuszy, a w konsekwencji od struktury systemu międzynarodowego²⁴. To jednak nadal nie wyjaśnia, jakie były źródła trwania wielkiej konfrontacji bez wojny. Wszystko podlegało zmianie, a wzajemne blokowanie się rywali zapewniało jakby równowagę układu. Badacze spraw ekonomicznych przyjmowali uspakajające założenie, że państwa są racjonalne i dążą do zysku, korzyści, a to staje się elementem stabilizującym system. Dla części teoretyków systemów międzynarodowych właśnie ekonomiczne zyski, a nie potęga, są uniwersalnym motywem zachowania państw²⁵.

Zimna wojna analizowana była i jest w literaturze naukowej, jak również w publicystyce politycznej, nie tylko w wymiarze *Realpolitik*, ale także jako przejaw krucjaty ideologicznej. Warto dodać, że przy tych generalnych ocenach analizujący temat zwracają uwagę na fakt, że choć zimna wojna była okresem wielkiej rywalizacji mocarstw rozprzestrzeniającej się na inne państwa, spowodowała także przeoranie ludzkiej świadomości, spętanie wolnego myślenia, wzbudziła skłonności do sięgania po proste recepty działań w dychotomicznym świecie, w którym

22 Wyjątkiem są tu: R. GILPIN: *War & Change in World Politics*. Cambridge 1983 oraz artykuły w *Neorealism and Its Critics*. Ed. R.O. KEOHANE. New York 1986; tam też zob.: R.O. KEOHANE: *Theory of World Politics: Structural Realism and Beyond*. In: *Neorealism and Its Critics...*, s. 158–203.

23 H. MORGENTHAU: *Politics Among Nations...*

24 K. WALTZ: *Theory of International Politics*. Reading Mass. 1979.

25 I. WALLERSTEIN: *The Politics of World Economy*. New York 1984.

nie było miejsca na subtelność myślenia. Wszystko stanowiło politykę wpłątaną w konflikt, co stawało się dramatem wielu ludzi.

Debata wokół źródeł końca zimnej wojny

Wielkie kontrowersje interpretacyjne w kwestii przyczyn końca zimnej wojny mają dwa wymiary. Jeden to kontynuacja dyskusji, głównie historyków, odwołująca się do uwspółcześnionego sporu między tradycjonalistami i rewizjonistami. Drugi to debata badaczy stosunków międzynarodowych (sm) odwołujących się do teorii sm dla zrozumienia źródeł końca zimnej wojny.

W przypadku pierwszej płaszczyzny – sporu historyków o przyczyny końca zimnej wojny – trudniej o tak łatwe zarysowanie opozycyjnych stanowisk, jakiego można dokonać w debacie dotyczącej źródeł zimnej wojny. Nie pomaga w tym – o czym będzie jeszcze mowa dalej – nie do końca jasna terminologia określająca poszczególne typy poglądów. W efekcie łatwiej zreferować koncepcje poszczególnych badaczy i spróbować wyciągnąć pewne wspólne mianowniki, niż próbować zidentyfikować wybrane stanowiska.

W 1992 roku Gaddis, w swym wystąpieniu na konferencji Society for Historian of American Foreign Relations (SHAFR), podjął temat sporu właśnie w tym pierwszym, historycznym wymiarze²⁶. Stwierdził m.in., że w procesie upadku zimnej wojny tylko USA sprzeciwiały się praktykom masowych morderstw. Jednak Stany Zjednoczone nadal nie potrafią utrwalić tej prawdy, bowiem pozwolono odmiennemu widzeniu polityki opanować część amerykańskiej opinii publicznej. Symbolem tego odmiennego podejścia według Gaddisa był oczywiście Williams. Rozprawiając się z nim, zastanawiał się, kim Williams jest: „pro-communist”, „reductionist”, „American exceptionalist”, „author of the new orthodoxy in the diplomatic history” lub inaczej mówiąc nieuczciwym badaczem ignorującym miliony, które zginęły w czasie wojny. Radykalizm tych sformułowań Gaddisa oddaje w jakimś stopniu atmosferę sporu wychodzącego poza obszar nauki. Niektórzy badacze, jak np. Bruce Cummings, stwierdzali nie bez sarkazmu, że już od 20 lat bezskutecznie czekają na obalenie przez Gaddisa tych tradycyjnych, ortodoksyjnych interpretacji. Inni natomiast, dostrzegając zmianę podejścia Gaddisa, stwierdzali, że w zasadzie nie jest on postrewizjonistą, ale raczej antyrewizjonistą.

26 J.L. GADDIS: *The Tragedy of Cold War History*. „Diplomatic History” 1993, Vol. 17.

W tych debatach uczestniczą także inni badacze. Uwagę przyciąga Michael H. Hunt, który w nowatorski sposób podjął kwestie ideologii w polityce zagranicznej. On także mierzy się z ortodoksyjnym Kennanem i rewizjonistą Williamsem. Krytykuje tego drugiego za zbyt wąskie pojmowanie ideologii. Hunt krytycznie ocenia przedstawicieli historii dyplomacji za ateoretyczne podejście, koncentrowanie się na państwie oraz swego rodzaju uzależnienie się od archiwaliów i konserwatyzm badań²⁷. Badacze historiografii wysoko oceniają także pracę Lefflera, należącego do postrewizjonistycznego nurtu. Jest to dobrze napisane opracowanie, uwzględniające dorobek badań archiwalnych, a podstawowa w nim teza zakłada, że Truman dążył do zdobycia przewagi, co wynikało z przyjęcia określonej koncepcji bezpieczeństwa narodowego²⁸.

Studia nad literaturą amerykańską wskazują na to, że amerykańscy przywódcy koncentrowali się na geopolitycznym *balance of power* w Europie i Azji – ziemie, które mogłyby zostać zajęte przez komunistów w czasie ekonomicznego i politycznego kryzysu oraz zamieszek. Dla postrewizjonistów amerykańscy przywódcy stali się bardziej interwencjonistyczni zagranicą nie tyle z powodu konieczności zareagowania na wzrost radzieckich zdolności wojskowych lub dyplomatycznych oczekiwań, ile ze strachu o utrzymanie i zabezpieczenie interesów amerykańskich zagranicą. Ta interpretacja wyraźnie widoczna jest w wielu publikacjach amerykańskich, a różnice dostrzegane w pracach koncentrują się wokół stopnia radzieckiej presji czy gotowości porozumienia.

Śledząc rozwój badań nad zimną wojną, wypada nam się zmierzyć ze swego rodzaju wieżą Babel pojęć „rewizjonizm”, „postrewizjonizm” czy „antyrewizjonizm”, którym zwykle nadaje się wspólny mianownik odnoszący się do terminu „postrewizjonizm”. Jednakże debata terminologiczna jest w zasadzie bezproduktywna. Ważniejsze od sporów terminologicznych są fakty, lecz te nie mówią same za siebie – konieczne są racjonalne argumenty, uświadomienie sobie kontrowersji w kwestii tego, co się rzeczywiście stało, dlaczego się stało, jak ocenić ważność tych zdarzeń dla procesów historycznych.

27 M.H. HUNT: *The Long Crisis in U.S. Diplomatic History: Coming to Closure*. „Diplomatic History” 1992, Vol. 16. Jest on autorem bardzo ważnej pracy: IDEM: *Ideology and United States Foreign Policy*. New Haven, NJ 1987 [wyd. 1. – 1955].

28 M.P. LEFFLER: *The American Conception of National Security and the Beginnings of the Cold War, 1945–48*. „American Historical Review” 1984, Vol. 89, No. 2; zob. też podobne stanowisko postrewizjonistyczne zawarte w pracach norweskiego badacza Geira Lundestada, który zwraca uwagę na to, że USA chciały być dominującą siłą, ale uczyniły to na zaproszenie Europejczyków: G. LUNDESTAD: *American Empire by Invitation*. In: *The Origins of the Cold War...*; IDEM: *The American Non-Policy Towards Eastern Europe 1943–1947: Universalism in an Area Not of Essential Interest to the United States*. Tromsø–Oslo–Bergen 1978.

Najnowsze badania historii stosunków międzynarodowych traktujące o całym okresie zimnej wojny wiele wnoszą do tych wielkich debat. Najnowsze syntezы polityki zagranicznej USA autorstwa Waltera L. Hixsona²⁹, Seyoma Browna³⁰, Johna Lewisa Gaddisa³¹, czy prace badaczy publikujących w ramach Cold War International History Project są już bardzo dobrym potwierdzeniem tego, że historia stosunków międzynarodowych nie jest jednostronnym obrazem amerykańskiej polityki. Patrząc na dokonania Gaddisa, widać, jak wielki wpływ na wartość tych badań ma interdyscyplinarna perspektywa³².

Badacze historii i współczesnych stosunków międzynarodowych wytworzyli wiele podejść metodologicznych w poszukiwaniu mechanizmów funkcjonowania i źródeł stabilności systemu międzynarodowego, które wywierają wpływ na te dyscypliny, o ile są wykorzystywane, co nie jest powszechne. Przy tym, refleksje teoretyków stosunków międzynarodowych są adaptowane przez część historyków, a bywa, że najnowsze źródłowe odkrycia historyków są traktowane jako ważne źródło dla teoretyków sm. Wszyscy zauważyli rozważania Morgenthaua i jego tezę, że stabilność wynikała z wielości źródeł potęgi zbalansowanej w środowisku międzynarodowym³³. Przenikanie pól badawczych, teoretycznych podejść i metodologii nauk historycznych oraz politologii, a szczególnie nauki o stosunkach międzynarodowych, jest jedynym racjonalnym sposobem poznawania fenomenu zimnej wojny.

Jak już wspomniano, drugi wymiar badań nad końcem zimnej wojny stał się domeną rozważań teoretyków stosunków międzynarodowych. Głównym elementem zaprezentowanego dalej wywodu jest prezentacja ujęć teoretycznych, które – generalnie rzecz ujmując – nie zdołały wyjaśnić procesu końca zimnej wojny. Nie podjęto zaś tematyki dotyczącej tego, jak koniec zimnej wojny, w tym upadek bipolarnego systemu, wpłynął na rozwój teorii sm, choć stanowi to sporą część refleksji na przecięciu teorii

29 W.L. HIXON: *American Foreign Relations. A New Diplomatic History*. New York–London 2016.

30 S. BROWN: *The Faces of Power. Constancy and Change in United States Foreign Policy from Truman to Obama*. New York 2015.

31 J.L. GADDIS: *Strategies of Containment...*

32 J.L. GADDIS: *Expanding the Data Base: Historians, Political Scientists and the Enrichment of Security Studies*. "International Security" 1987, Vol. 12. Gaddis potwierdzał wartość takich badań, co zresztą w swoim dorobku w praktyce wykorzystywał. Zachęcał badaczy do zaakceptowania opinii, że nieprawdziwe jest budowanie obrazu polityki USA na założeniu, że kontrolują one wszystko, co dzieje się w świecie, oraz do przyjęcia tezy, że sprawcza rola Stanów Zjednoczonych dotyczy tylko części wydarzeń i procesów. Powinni więc skoncentrować badania na sferach, na które USA mają zauważalny wpływ, wskazując, z czego to wynika.

33 H. MORGENTHAU: *Politics Among Nations...*

sm i rozważań dotyczących końca zimnej wojny. Choć te dwie kategorie tekstów (teorie sm wyjaśniające zimną wojnę i zimna wojna formująca kształt teorii sm) bardzo często zachodzą na siebie.

Koniec zimnej wojny jest – jak stwierdza Nicolas Kitchen – najważniejszym wydarzeniem w obszarze nauki o stosunkach międzynarodowych od czasu, gdy pierwsza katedra sm powstała w Aberystwyth w 1919 roku³⁴. Akademicy generalnie nie przewidzieli tego zjawiska, a teorie w obszarze tej dyscypliny nie potrafiły tego mechanizmu wyjaśnić. Nawet wsparte na teoretycznych podejściach (realizmu, liberalizmu czy instytucjonalizmu) studia nie sprostwały oczekiwaniom analizy i wyjaśniania tych procesów oraz wydarzeń³⁵.

Wywołało to gorącą debatę, w której głos zabrali prominentni badacze. Dla wielu najistotniejszą zmianą był upadek systemu bipolarnego, ale pojawił się spór o to, kiedy i dlaczego to nastąpiło. Według Johna Mearsheimera, realisty analizującego działanie państw przez pryzmat interesu, ten system się skończył w momencie, gdy ZSRR wycofał się z Europy Wschodniej³⁶. Inni uważają, że skończył się, gdy upadł ZSRR, a Kenneth N. Waltz, dawniej podobnie myślący jak Mearsheimer, pisał, że system bipolarny nadal funkcjonował w 1990 roku³⁷.

Szczególne znaczenie dla debaty o końcu zimnej wojny miała wypowiedź niezastąpionego Gaddisa w pracy *International Relations Theory and the End of the Cold War*³⁸. Badacz krytykuje naukę o stosunkach międzynarodowych, a właściwie teorie sm, za nieprzewidzenie końca zimnej wojny, jak i innych wydarzeń z tym związanych. Zwraca uwagę i na to, że podobnie nie przewidziano tego w kręgach rządzących. Przez lata przedstawiciele wielu dyscyplin nauk społecznych głosili, że potrafią rozpoznać zachowania państw i ich przywódców, a więc są w stanie pomóc przywódcom w prowadzeniu polityki i rozpoznawaniu nadchodzących wydarzeń. Koniec zimnej wojny nie potwierdził tego. Rodzi to pytanie, jakimi metodami przedstawiciele dyscyplin próbowali poznać

34 Zob. wpis N. KITCHENA (ówczesny dyrektor Centrum USA w ramach LSE) na blogu: *Understanding the End of the Cold War* z 2010 roku. LAB 3.03.2010. <https://blogs.lse.ac.uk/ideas/2010/03/understanding-the-end-of-the-cold-war/> [data dostępu: 22.09.2019].

35 *International Relations Theory and the End of the Cold War*. Eds. R.N. LEBOW, T. RISSE-KAPPEN. New York 1995, s. 2.

36 Podzielałam to zdanie. Zob. też J.J. MEARSHEIMER: *Back to the Future: Instability in Europe After the Cold War*. "International Security" 1990, Vol. 15, s. 5–56; IDEM: *The Tragedy of Great Power Politics*. New York 2001.

37 K. WALTZ: *The Emerging Structure of International Politics* – tekst prezentowany na dorocznym spotkaniu American Political Science Association, San Francisco August 30–Sep. 2, 1990.

38 J.L. GADDIS: *International Relations Theory and the End of the Cold War*. "International Security" 1992/1993, Vol. 17, No. 3, s. 5–58.

reguły działania polityki światowej. Odwoływanie się tylko do współczesnych wróżb prowadziło oczywiście do porażki.

W swoim tekście Gaddis dokonuje przeglądu teorii stosunków międzynarodowych reprezentowanych przez wybitnych badaczy. Sięga do Morgenthau i kolejnych badaczy, szukając w ich podejściu umiejętności przewidywania przyszłości. Jednak tak jak twórca realizmu, tak wielu następnych badaczy (Morton A. Kaplan, Joel D. Singer czy w innym ujęciu Kenneth N. Waltz) było ostrożnych w deklarowaniu zdolności przewidywania przyszłości³⁹.

Odchodząc na moment od prezentowania argumentacji Gaddisa, dodamy, że neorealizm (realizm strukturalny) Waltza był odpowiedzią na wzrost tarć zimnowojennych po załamaniu się *détente*⁴⁰. Waltz prezentował w efekcie nową wersję realizmu, która miała się oprzeć na naukowych podstawach behawioralnej rewolucji⁴¹. Jednak świadomość ograniczeń nauki i odrzucenie empirycznego podejścia do badań behawioralnych prowadziły do prostego założenia o racjonalności działań w anarchicznym świecie, który jest podstawą Waltzowskiego neorealizmu. Z kolei neoliberalizm w podobnej manierze przyjął neorealistyczne podejście, wskazał jednak na potencjalne szanse kooperacji dla osiągnięcia wzajemnych korzyści, akcentując, że to jest o wiele trafniejsze podejście w stosunku do pesymistycznej koncepcji neorealizmu⁴².

Wracając do argumentacji Gaddisa, przypomnijmy, że, jak konkludował, dla teorii istotne było rozeznanie przyszłości, ale brak pozytywnych rezultatów na tym polu nie czynił ich błędnymi, nie unieważniał ich. Dla badaczy otwarte pozostaje pytanie, jak teorie służyły wyjaśnianiu podstawowego celu, jakim było przewidzenie końca zimnej wojny. Realistyczna teoria Morgenthaua nie odpowiedziała, jak mogłaby służyć w przewidywaniu przyszłości.

Z kolei behawioryści odwoływali się w skrajnej postaci do klasycznego empiryzmu (wiemy tylko to, co możemy zaobserwować i zmierzyć). Tak głosił wspomniany Singer. Konieczność odwoływania się do naukowych metod jest pożądana, ale jak zauważają inni badacze, nie zawsze nadają się one do zastosowania w wypadku analizowania zachowania państw i ludzi.

Strukturaliści różnią się od behawiorystów, koncertując się na strukturach niemożliwych do zaobserwowania i zmierzenia, które kształtują

39 Potwierdza to: Stefano GUZZINI: *Realizm w nauce o stosunkach międzynarodowych*. Tłum. S. SZYMAŃSKI. Warszawa 2017.

40 T. HOPMANN: *Adapting International Relations Theory to the End of the Cold War*. "Journal of Cold War Studies" 2003, Vol. 5, No. 3, s. 96–101.

41 K. WALTZ: *Theory of International Politics...*

42 R.O. KEOHANE: *After Hegemony...*

stosunki międzynarodowe w obserwowalny i mierzalny sposób. Kolekcjonowanie faktów nie jest wystarczające dla uzyskania odpowiedzi, jak pisał Stanley Hoffmann, jeżeli nie postawimy pytań na początku. Międzynarodowy system jest inną strukturą, nikt go nie widział, nie zmierzył, ani precyzyjnie nie opisał, ale tylko nieliczni gotowi są zaprzeczyć, że grupy państw w polityce światowej charakteryzują się cechami, które zsumowane tworzą system. Bipolarność i multipolarność są tego wyrazem. Strukturaliści, rzecznicy metody dedukcyjnej „top-down”, zakładają istnienie nieobserwowalnego „fenomenu stosunków międzynarodowych”, wykorzystują dane empiryczne do wypracowania generalizacji i przewidywania przeszłości.

Ewolucjoniści łączą podejście strukturalizmu i behawioryzmu, ale uzupełniają go elementem czasu, gdzie te wymienione teorie są statyczne (Edward H. Carr). Zakładają, że ludzie i państwa nie tylko akumulują doświadczenie, ale także uczą się z niego i inaczej działają na poziomie państwa i systemu (Robert Keohane, Joseph S. Nay, Stephen D. Krasner i Paul Kennedy). W rozważaniach wielu pojawia się kwestia mechanizmów rozwoju przybierająca charakter: *linear evolution*, *cyclical evolution*, *revolutions*.

Przewidywanie przyszłości stanowiło słabość wszystkich wymienionych teorii. Wprawdzie nie deklarowano takiego celu, ale przewidywanie było przedmiotem oczekiwań i częstej refleksji.

Wielu autorów podążało sposobem myślenia Gaddisa, starając się odnieść do głównych teorii i źródeł ich fiaska w wyjaśnianiu końca zimnej wojny. Na ogół przyznają, że teorie dominujące w latach 90. XX wieku nie okazały się skuteczne na tym polu. Takie teorie jak np. neorealizm koncentrowały się na zjawisku kontynuacji bez podejmowania działań na rzecz wyjaśnienia tej systemowej zmiany⁴³. Michael Doyle i John Ikenberry wydali pracę o *New Thinking* w teoriach sm, w której pojawiły się teksty o możliwościach badania zmiany w teoriach, a co za tym idzie także analizowania pewnych procesów związanych z końcem zimnej wojny⁴⁴. Dominowało jednak przekonanie o fiasku teorii sm.

Jak zauważał Gaddis, to fiasko w przewidywaniu końca zimnej wojny ma swoje źródła w metodologii. Zwracał uwagę i na to, że Newtonowska

43 Por. interpretację, zgodnie z którą K. Waltz wskazał, że koniec zimnowojennej rywalizacji będzie spowodowany nie na poziomie struktury systemu międzynarodowego, ale przemian wewnątrz ZSRR. Mateusz FILARY-SZCZEPANIK: *Anarchia i dyscyplina. Rzecz o realistycznych teoriach stosunków międzynarodowych Hansa Morgenthaua i Kennetha Waltza*. Kraków 2019.

44 *New Thinking in International Relations Theory*. Eds. M.W. DOYLE, G.J. IKENBERRY. Boulder, Co. 1997; *Strategic Choice and International Relations*. Eds. D.A. LAKE, R. POWELL. Princeton, NJ 1999.

zasada deterministycznej nauki nie zawsze się sprawdza, dalszy rozwój nauki to potwierdził. Teoretycy sm używają metod nauki klasycznej, gdy prowadzą badania zgodnie z behawioralnym, strukturalnym czy ewolucyjnym (linearnym czy cyklicznym) podejściem. Wykluczają wiele zmiennych i definiują warunki tak, aby można było przywidzieć przyszłość. Bez tych założeń i znacznych ograniczeń nic by z tego nie wyszło. Jednak w realnym świecie te funkcje behawiorystyczne, strukturalne czy ewolucyjne występują równocześnie. W efekcie da się stwierdzić, że naukowe podejście do studiów nad sm nie funkcjonuje lepiej w przewidywaniu przyszłości niż dawne metody. Nieprzewidywalność jest przecież cechą nauk społecznych. Pisarze i historycy też czynią przewidywania, ale korzystają bardziej z analogii niż naukowej teorii. Przykładowo uczynił to George Orwell w książce *Rok 1984* wydanej w 1949 roku, w której przedstawił przejmującą wizję stalinizmu. Jednak pisarze i historycy nie ogłaszają, że są w stanie przewidzieć przyszłość, jak to często czynią politolodzy. Uwagi Kennana w *The Source of Soviet Conduct*, czy prace Jamesa Billingtona nie były przepowiedniami przyszłości, ale wyrazistym obrazem zmian, które mogą nastąpić. Powstaje prowokacyjne pytanie: czy rację miał Robert Conquest, że studenci raczej w historii niż teorii powinni poszukiwać tego, co może się zdarzyć?

Politolodzy mogą być skuteczni i wiarygodni, gdy umiejętnie skorzystają z wszystkich metod poznania przyszłości. Gaddis radzi, by korzystali z teorii sm, obserwacji, danych liczbowych, ale i narracji, analogii, paradoksu, ironii, intuicji, wyobraźni i stylu – tak robią naukowcy z obszaru nauk ścisłych, np. Stephen Hawking.

Odnosił się do tego krytycznie Ted Hopf, co wywołało korespondencję obu autorów⁴⁵. Amerykański politolog wskazywał na to, że to nie była przecież wina teorii, że nie przewidzieli końca zimnej wojny i upadku ZSRR. Hopf pisał, że te wszystkie teorie koncentrowały się na przewidywaniu wojny lub pokoju czy kooperacji lub konfliktu, ale nie na charakterze końca zimnej wojny czy przyszłości ZSRR. Raczej trzeba zapytać badaczy, co przeszkodziło im w zadaniu właściwych pytań w tej kwestii. Jakie założenia teoretyczne im to uniemożliwiły?

Według Hopfa, Gaddis rekomenduje teoretyczne podejście nieliniarnych licznych zmiennych i różne poziomy analizy. Jednak to skomplikowanie nie jest konieczne ani wystraszające do sukcesu teoretycznego. I z pewnym przekąsem przypomina (czy wypomina) Gaddisowi, że ten w swej pracy *Strategies of Containment* stosuje tylko proste jednorodniczne wyjaśnienia, które pozwalają na trafne przewidywania.

45 T. HOPF, J.L. GADDIS: *Getting the End of the Cold War Wrong*. "International Security" 1993, Vol. 18, No. 2, s. 202–210.

Co ciekawe, to nie politolog, ale makrosocjolog Randall Collins zmierzzał w dobrym kierunku. Skoncentrował swoje rozważania na przywydywaniu, w jaki sposób nastąpi koniec zimnej wojny. Już w 1978 roku rozwinął teorie imperialnego upadku, którą oparł na mierzalnych danych ekonomicznych, zasobach militarnych, ludnościowych i kwestiach geograficznych⁴⁶. Collins zamienił to na wzór liczbowy i w 1986 roku stwierdził, że ZSRR straci władzę na olbrzymich terytoriach w czasie najbliższych 30 lat. Przywołany badacz jednak umiał krytycznie ocenić jakość tak swoich, jak i cudzych prognoz dotyczących tej kwestii i nie głosił, że jego wyliczenia są nienaruszalne.

Wydarzenia lat 1989–1991 spowodowały powstanie wielu prac zbiorowych na temat zimnej wojny, jak też na temat sm. Zwrócić należy uwagę na pracę Kjella Goldmana i Pierre'a Allana z 1992 roku odwołującą się do najważniejszych teorii⁴⁷. Kolejna praca zbiorowa z tych lat została opracowana przez Mike'a Bowkera (redaktor) i Robina Browna (redaktor serii) oraz napisana przez wielu autorów dokonujących także przeglądu kolejnych teorii i ich porażek⁴⁸.

Rozważania dotyczące końca wojny stają się swego rodzaju rozrachunkiem z klasycznymi teoriami stosunków międzynarodowych. Pewne publikacje podejmują jednak rozważania, które porządkują wiedzę i teoretyczne refleksje. Szczególne znaczenie ma tu praca zbiorowa pt. *International Relations Theory and the End of the Cold War*, w której redaktorami i współautorami są: Richard Ned Lebow i Thomas Risse-Kappen⁴⁹. Praca ta jest efektem konferencji, która odbyła się w Cornell University w 1991 roku. To początek debaty o końcu zimnej wojny, a zarazem początek serii dość odważnych, ale i niejasnych wypowiedzi. Lebow i Risse-Kappen bardzo trafnie i jednoznacznie stwierdzili we wstępie monografii, że „none of the existing theories of international relations recognized the possibility that the kind of change that did occur could not occur. Because of the failure to recognize this theoretical possibility, practitioners remained insensitive to the change after it was well under way”⁵⁰.

46 R. COLLINS: *Some Principles of Long-Term Social Change and the Territorial Power of State*. In: *Research in Social Movements, Conflicts and Change*. Ed. L. KRIESBERG. Vol. 1. Greenwich, Conn. 1978, s. 1–34; krytyczną refleksję nad błędami swej pierwotnej oceny Collins poczynił w: R. COLLINS, D. WALLER: *What Theories Predicted the State Breakdowns and Revolutions of the Soviet Bloc*. „Research in Social Movements, Conflicts and Change” 1992, Vol. 14, s. 31–47.

47 *The End of the Cold War: Evaluating Theories of International Relations*. Eds. P. ALLAN, K. GOLDMANN. Dordrecht 1995 (ed. M. NIJHOFF 1992).

48 *From Cold War to Collapse: Theory and World Politics in the 1980s*. Eds. M. BOWKER, R. BROWN. Cambridge 1992.

49 *International Relations Theory and the End of the Cold War...*

50 Cyt. za: W.C. WOHLFORTH: *Reality Check: Revising Theories of International Politics in Response to the End of the Cold War*. „World Politics” 1998, Vol. 50, No. 4, s. 650–680.

Praca ta wzbudziła wielkie zainteresowanie, a wiele ponieszczonych w niej tekstów recenzyjnych stanowiło ważne wypowiedzi o naukowym i polemicznym charakterze. Stephen M. Walt, defensywny neorealista, w jednej ze swych recenzji zwraca uwagę, że artykuły zawarte w *International Relations Theory and the End of the Cold War* koncertują się wokół rewolucji Gorbaczowa i oceniają ją z punktu widzenia wielu teorii⁵¹. Ponadto zauważył, że myśl przewodnią podjętych w tej publikacji rozważań stanowi dowodzenie niezdolności teorii realistycznej (w szczególności neorealistycznej, inaczej realizmu strukturalnego) do oceny rewolucji Gorbaczowa. Założenia teorii strukturalnego realisty Waltza o konfliktowej naturze stosunków międzynarodowych poddawane były krytycznej ocenie już we wstępie przez wydawców książki. Dla wielu badaczy koniec wojny był fiaskiem realizmu, a szczególnie neorealizmu – tak głosili Rey Kosłowski i Friedrich Kratochwil⁵². Autorzy ci prezentowali konstruktywistyczną argumentację wraz z innym politologiem Tuomasem Forsbergiem w kilku tekstach i ich prace są szczytowym ujęciem w postpozytywistycznym podejściu do wyjaśniania zjawisk. Zaprezentowali oni charakterystyczne dla przedstawianej teorii wyjaśnienie dotyczące przemian systemu radzieckiego. Przyjęli, że decyzja Gorbaczowa dotycząca pozbycia się doktryny Breżniewa przekształciła system międzynarodowy, gdy zmieniła się wiara w pewne idee, pryncypia, wartości decydentów i w efekcie zmieniły się sposoby działania konstytuujące ich polityczne praktyki. Rzeczniczka teorii kogniwiistycznej Janice Stein szukała wyjaśnienia w fakcie, że Gorbaczow nie miał silnych przekonań co do zasad polityki zagranicznej przed objęciem władzy, nie miał ograniczeń i poddał się *New Thinking*, poznając jego niebezpieczeństwa dopiero później.

Wracając do recenzji Walta, należy podkreślić, że krytycznie odniósł się on do postawy badaczy, którzy w efekcie jednej porażki dezawuuują teorie. Teorie w naukach społecznych są przecież z natury probabilistyczne. Wreszcie wcale nie jest tak, że koniec zimnej wojny może być testem prawdziwości neorealizmu, gdyż główne elementy tego wydarzenia ułożone są poza obszarem zainteresowania teorii. Neorealizm formułuje pewne prognozy dotyczące zachowań państw bazujące na anarchistycznej strukturze stosunków międzynarodowych, ale przecież nie mówi o zmianie wewnątrz systemu. Ewolucja Gorbaczowa miała inspiracje w wewnętrznej stagnacji systemu sowieckiego, a realizm nie jest teorią o przyczynach wewnętrznego upadku czy dezintegracji. To nie presja

51 S.M. WALT: *The Gorbachev Interlude and International Relations Theory*. "Diplomatic History" 1997, Vol. 21, No. 3.

52 R. KOSŁOWSKI, F.V. KRATOCHWIL: *Understanding Change in International Politics: The Soviet Empire's Demise and the International System*. "International Organization" 1994, Vol. 48, No. 2, s. 215–247.

państw na ZSRR, jak chce wielu realistów, czy presja idei demokratyzacji lub zainteresowanie wolnym rynkiem zmieniły system, ale było to efektem wewnętrznej przemiany. Rewolucja Gorbaczowa pomogła zakończyć zimną wojnę. Walt wskazuje, że odpowiedź USA jest godna podkreślenia, przyjmując bowiem założenia realizmu, nie trzeba rozpoczynać wojny z osłabionym przeciwnikiem. USA – za rządów Ronalda Reagana aż do prezydentury Billa Clintona – uznały kryzys w ZSRR za szansę dla siebie do zbudowania nowego ładu, co było zgodne z ich interesem. Wywierano presję na ZSRR w sprawach rozbrojeniowych, w kwestii dotyczącej konfliktu w Zatoce Perskiej, w Jugosławii itd. To nic innego jak działanie typowe dla realistycznej polityki.

Pomimo że realizm bywał często atakowany, miał także wielu zwolenników. Po początkowym szoku wywołanym ostrą krytyką teorii realizmu do walki o jej miejsce i wartość przystąpili znani badacze. Wyrazistym obrońcą i propagatorem realizmu, jako teorii przydatnej do analizowania końca zimnej wojny był przywołany wyżej błyskotliwy Walt – twórca defensywnej wersji realizmu i teorii równowagi zagrożeń (*balance of threat theory*)⁵³. Wsparcie dla realistycznego podejścia z uwzględnieniem kwestii wartości idei, jak też ograniczeń ekonomicznych, podjął w swych pracach także William C. Wohlforth⁵⁴. Jego praca *Cold War Endgame*, odwołująca się do empirycznych materiałów z lat 90. XX wieku, była zwieńczeniem wypowiedzi dotyczących teorii realizmu. Autor ten rok wcześniej w interesującym esej, broniąc realizmu, stwierdził wprost, że opinie o utracie reputacji przez realistyczną teorię pod wpływem wydarzeń i transformacji po 1989 roku nie są prawdziwe⁵⁵. Jednak w pracach publikowanych w latach 1995–1996, pomimo przyjęcia perspektywy realistycznej, ganił realistów za przyjmowanie nieugiętej postawy, jakby odpornej na argumenty innych. Sam Wohlforth bardzo krytycznie ocenił brak wykorzystania przez teoretyków sm zebranego w latach 90. XX wieku materiału empirycznego⁵⁶. Z szerszej perspektywy realizmu bronili Stephen G. Brooks i wspomniany William C. Wohlforth⁵⁷. Wskazywali na rozkwit studiów nad końcem zimnej wojny z różnej perspektywy teoretycznej. Stało się

53 S.M. WALT: *The Gorbachev Interlude and International Relations Theory...*, s. 473–479.

54 W.C. WOHLFORTH: *Cold War Endgame: Oral History, Analysis, Debates*. Pennsylvania 2003; R.N. LEBOW, J. MUELLER, W.C. WOHLFORTH: *Realism and the End of the Cold War*. "International Security" 1995, Vol. 20, No. 2, s. 185–187.

55 W.C. WOHLFORTH: *Realism and the End of Cold War*. „International Security” 1994–1995, Vol. 19, No. 3, s. 91–129.

56 W.C. WOHLFORTH: *A Certain Idea of Science: How International Relations Theory Avoids Reviewing the Cold War*. "Journal of Cold War" 1999, Vol. 1.

57 S.G. BROOKS, W.C. WOHLFORTH: *Power, Globalization, and the End of the Cold War: Reevaluation a Landmark Case for Ideas*. "International Security" 2000–2001, Vol. 25, No. 3, s. 5–53.

to *case study* dla wszystkich teorii. Ukazywali słabości tych analiz, jak minimalizowanie znaczenia sfery ekonomicznej w skali globalnej i ograniczone zainteresowanie studiami nad rosyjskim czynnikiem w polityce. Podjęcie tych kwestii zwiększyło pole analizy stosunków międzynarodowych.

We wprowadzeniu wymienionej już pracy *International Relations Theory and the End of the Cold War* Lebow i Risse-Kappen wskazali na znaczenie reorientacji radzieckiej polityki za czasów Gorbaczowa i rekuncji w stosunkach Wschód–Zachód – procesów stanowiących pewne wyzwanie dla teorii stosunków międzynarodowych. Jak stwierdzili, w czym nie byli oryginalni, różni badacze pokoju (realiści ani liberałowie instytucjonalisci) nie przyjęli wcześniej możliwości takiej zmiany, a gdy ona nastąpiła, intensywnie zaczęli działać na rzecz wyjaśnienia jej zgodnie z daną teorią. Realistom koncentrującym się na zagadnieniu przekazywania władzy wydawało się, że przemiany w tej sferze mogą wywołać agresywne zachowanie ze strony państwa tracącego część wpływów. Wszyscy oni byli zdziwieni, gdy ZSRR zmienił kurs, wycofał się ze wschodniej Europy i pozwolił republikom radzieckim osiągnąć niepodległość, a wszystko to odbyło się pokojowo. Należy przyznać, że politolodzy nie potrafili przewidzieć dramatycznych wydarzeń tamtych lat przemiany, a nawet rozpoznać, że istniała w ogóle możliwość zmiany. Dodajmy, że w historii było wiele wydarzeń, których nie przewidziano. Musimy jednak przypomnieć, że teorie sm nie aspirują do czynienia prognoz (*predictions*). One raczej dążą do przewidzenia trendów, odpowiedzi na te trendy i rzadko koncertują się na tym, w jakim czasie to następuje. Te teorie są probabilistyczne, każda na swój sposób. Reakcja Reagana na politykę ZSRR i pewien urok Gorbaczowa wywarły wpływ na atmosferę procesów prowadzących do końca zimnej wojny.

Z kolei w poszczególnych rozdziałach przywoływanej publikacji pod redakcją Lebowa i Rissego-Kappena szczegółowo ujęto kolejne teorie. Wielu badaczy zwróciło uwagę na realistyczną koncepcję anarchii oraz liczebność podmiotów w świecie pozimnowojennym, zaś Lebow dopełnił to uwagę, że system międzynarodowy jest anarchiczny i nie ma siły zdolnej do narzucenia ładu. Właśnie z tego wynika trudność prognozowania zmian.

Esaj *The End of the Cold War – What Have We Learned*, konkludujący rozważania podjęte w omawianej książce, został napisany przez Richarda K. Herrmanna. Autor ten zwrócił uwagę na trzy tematy, które występują w przemyśleniach wielu politologów: uznanie wartości liberalnego podejścia, kwestie natury i czasu istnienia zimnej wojny oraz źródła i motywy sowieckiej polityki zagranicznej. Herrmann, jak wielu innych, krytykował realizm za jednoprzyczynowe koncentrowanie się na władzy.

Dla Morgenthaua zimna wojna była przede wszystkim wojną ideologiczną – ten czynnik dominował. Podejście wieloczynnikowe właściwe dla neorealizmu jest bardziej przydatne dla wyjaśniania ważnych kwestii międzynarodowych. Lebow w kolejnych tekstach wracał do krytycznej oceny neorealizmu w kwestii analizy końca zimnej wojny⁵⁸. Ważne jest jednak to, że wydawcy tego tomu przypomnieli, że teorie w naukach społecznych są z natury rzeczy probabilistyczne, a więc nie są nakierowane na przewidywanie żadnych wydarzeń ani ich nie wykluczają. Te konkluzje wsparli inni autorzy. James Lee Ray i Bruce Russett stwierdzili, że nie można uznać – pomimo sporów i skomplikowanych okoliczności końca zimnej wojny – naukę o sm w sferze prognozowania w jej ówczesnym kształcie za przestarzałą: „the end of Cold War doesn't render scientific prediction in international politics obsolete”⁵⁹.

Byli także autorzy, którzy nie tyle koncentrowali się na krytyce realizmu czy neorealizmu, ile sugerowali potrzebę zintegrowania istniejących teorii. Jack Snyder odwoływał się do elementów neorealizmu, liberalizmu, teorii modernizacji w celu wyjaśnienia pokojowego upadku zimnowojennego porządku międzynarodowego. Były też całkowicie odmienne głosy, które zakładały, że wydarzenia z lat 1989–1991 to swego rodzaju anomalia, ekstremum lub coś ułożonego poza obszarem teorii sm. W efekcie znaczenie tych wydarzeń dla teorii może ograniczyć się tylko do dodania ich do zbioru danych poddawanych analizie. Inni zwracają uwagę na to, że rok 1989 był *deep detente*, a dla innych najważniejsza była przemiana w Europie Wschodniej⁶⁰.

W dużej mierze inny zestaw autorów podjął tematykę końca zimnej wojny w pracy pod redakcją Odda Arnego Westada⁶¹. Kolejną godną uwagi pracę na ten temat zredagowali Herrmann i Lebow⁶². Tą problema-

58 R.N. LEBOW: *The Long Peace, the End of the Cold War and the Failure of Realism*. “International Organization” 1994, Vol. 48, No. 2, s. 249–277.

59 J.L. RAY, B. RUSSETT: *The Future as Arbiter of Theoretical Controversies: Predictions, Explanations and the Cold War*. “British Journal of Political Science” 1996, Vol. 26, No. 4, s. 441–470.

60 Warto dodać, że rozważania teoretyczne zostały uzupełnione wieloma pracami i pamiętnikami z okresu rządów prezydenta G.W.H. Busha pisanymi przez bezpośrednich uczestników i one zawierają uwagi mające wielkie znaczenie dla wyjaśniania tych zjawisk. Zob. m.in. R.L. GARTHOFF: *The Great Transformation*. Washington 1994; J.F. MATLOCK JR.: *Autopsy on the Empire: The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union*. New York 1995; M. BESCHLOSS, S. TALBOTT: *At the Highest Levels: The Inside Story of the End of the Cold War*. Boston 1993; R.L. HUTCHINGS: *American Diplomacy and the End of the Cold War: An Insider's Account of U.S. Policy in Europe, 1989–1992*. Washington, D.C. 1997.

61 *Reviewing the Cold War: Approaches, Interpretations, and Theory*. Eds. O.A. WESTAD, F. CASS. London 2013.

62 *Ending the Cold War. Interpretations and the Study of International Relations*. Eds. R.K. HERRMANN, R.N. LEBOW. London–New York–Melbourne 2004.

tyką zajmowało się wielu, a zwykle byli oni przekonani o swego rodzaju nieporadności wykorzystywanych teorii do wyjaśniania omawianego zjawiska.

Powszechne uznanie porażki realizmu w przewidzeniu końca zimnej wojny spowodowało popularność innych podejść, choć i tu nie widać ich wyjątkowej skuteczności czy trafności ujęcia.

W tym kontekście na uwagę zasługują te prace, które kładły nacisk na czynniki „wewnątrzradzieckie” (np. Archiego Browna), takie jak np. wpływ interwencji w Afganistanie na społeczeństwo radzieckie oraz wewnętrzne przemiany w ZSRR w zakresie przywództwa⁶³. Inne godne uwagi ustalenia zaprezentował wykładowca LSE Michael Cox⁶⁴. Skoncentrował się on na empirycznych przyczynach porażki teorii sm w przewidzeniu zjawiska końca zimnej wojny (podejmował ten wątek już w trzecim tomie serii *Twentieth Century International Relations*). Cox był zdania, że źródłem porażki był ograniczony dostęp do informacji, w tym na temat ZSRR i jego gospodarki, a nie słabość teorii. Zaniedbano zdobywanie wiedzy dotyczącej programu Gorbaczowa i jego wpływu na wydarzenia. Choć nieliczni sowietolodzy przewidywali upadek systemu radzieckiego. Tym samym brak dostrzegania roli tych wewnętrzradzieckich czynników przed 1991 rokiem wskazuje na słabość nie teorii sm, ale studiów sowietologicznych. W tym też leży źródło niezdolności sm do przewidzenia pokojowego upadku państwa radzieckiego. Cox postawił pytanie o źródła rozpadu systemu radzieckiego, wymieniając takie czynniki jak: USA, zachód, globalizacja, polski papież, ruchy pokojowe. Jednak stwierdził, że nie wyjaśniają one wszystkiego, gdyż jedynie przyspieszyły wydarzenia, ale nie były decydujące. Dodaje, że celem analizy powinno być to, dlaczego ludzie Zachodu nigdy nie zakładali, że upadek ZSRR i koniec zimnej wojny może się zdarzyć.

Upatrywanie przyczyn końca zimnej wojny tylko w przemianach w ZSRR było odrzucane lub podważane przez badaczy – m.in. przez Daniela Deudneya i Gilforda Johna Ikenberry’ego – którzy – nie zawsze w myśl założeń realizmu – wskazywali, że przemiany w ZSRR były tylko odbiciem polityki prezydenta Reagana⁶⁵ oraz zmianami w układzie sił na poziomie międzynarodowym⁶⁶. Przywołani badacze zwrócili uwagę

63 A. BROWN: *Perestroika and the End of the Cold War*. “Cold War History” 2007, Vol. 7, No. 1, s. 1–17.

64 M. COX: *Why Did We Get the End of the Cold War Wrong?* “The British Journal of Politics and International Relations” 2009, Vol. 11, s. 161–176.

65 R.G. PATMAN: *Some Reflections on Archie Brown and the End of the Cold War*. “Cold War History” 2007, Vol. 7, No. 3, s. 439–445.

66 D. DEUDNEY, G.J. IKENBERRY: *The International Sources of Soviet Change*. “International Security” 1991–1992, Vol. 16, No. 3, s. 74–118.

na to, że radziecka rezygnacja z dominacji nad Europą Wschodnią i zgoda na zjednoczenie Niemiec były zaskoczeniem dla Zachodu. To, że ZSRR zareagował na kryzys wewnętrzny liberalizacją i dostosowaniem się do Zachodu, a nie represjami, było równie zadziwiające. Sowieckie dostosowanie do zewnętrznego otoczenia było skomplikowane i pełne oczekiwań, ale i ograniczeń. Kryzys wewnętrzny spowodował reorientację wewnętrznej polityki. Natomiast odpowiedź na kryzys w sprawach międzynarodowych była znajdowana w wyraźnym nawiązaniu do wydarzeń zewnętrznych, w których Rosja zajmowała od lat określone miejsce. Zachód uzyskał militarną i ekonomiczną przewagę nad ZSRR, ale nie wykorzystywał tego, niejako okazując lepszy styl działania. Zwycięzca w zimnej wojnie nie była ta czy inna administracja, ale system zachodni, jego żywotność i atrakcyjność dla innych. Zależność reform Gorbaczowa od zachodniej akceptacji i pomocy potwierdziły, że sowieckie reformy są zależne od zewnętrznych możliwości i ograniczeń.

Z kolei Matthew Evangelista zainteresował się postawą elit radzieckich⁶⁷. Autor ten uznał, że wpływ reform Gorbaczowa na stan Związku Radzieckiego i Europę był znaczący. Zwrócił jednak uwagę, że reformy stanowiły swego rodzaju herezję w formie działania. Według Evangelisty klasyczne teorie nie wyjaśniały sposobu działania ZSRR w okresie przemian. Dowodził tego, powołując się na to, że realiści zawsze wskazywali na znaczenie twardych elementów siły, które wywarły wpływ na koniec zimnej wojny, natomiast konstruktywiści podkreślali znaczenie idei, norm. Jednak te ich analizy nie pomagały w zrozumieniu wydarzeń w ZSRR. Te mające miejsce w ZSRR przemiany nazwał *heresthician*, było to bowiem odejście od ideologicznych założeń i praktyki państwa radzieckiego. Przywołał tu m.in. dwa przykłady takiej postawy Gorbaczowa, tj. nuklearne rozbrojenie i wycofanie się z Europy Wschodniej. Na tym polu toczył się w ZSRR spór w kręgach władzy, ale sekretarz generalny partii uzyskał akceptację dla swej linii.

Rozważając zagrożenia dotyczące końca zimnej wojny, można wnioskować, że spór w kwestii bezpośrednich przyczyn jej końca był szczególnie ostry. Czy spowodowała to polityka Reagana, jak chce Robert Patman?⁶⁸ Czy był to, zgodnie z refleksjami Rafaela Reuveny i Aseema Prakasha, efekt wojny w Afganistanie, a więc konfliktu niebędącego

67 M. EVANGELISTA: *Norms, Heresthetic, and the End of the Cold War*. "Journal of Cold War Studies" 2001, Vol. 3, No. 1, s. 5–35; o znaczeniu wewnętrznych przemian w ZSRR dla końca zimnej wojny zob.: IDEM: *the Paradox of State Strength: Transnational Relations, Domestic Structures, and Security Policy in Russia and the Soviet Union*. "International Organization" 1995, Vol. 49, No. 1, s. 1–38.

68 R.G. PATNAM: *Reagan, Gorbachev and the Emergence of the 'New Political Thinking'*. "Review of International Studies" 1999, Vol. 25, No. 4, s. 577–601.

bezpośrednio częścią zimnej wojny⁶⁹. Autorzy ci podnosili, że wielu koncentrowało się na reformatorskich dokonaniach Gorbaczowa, ale zapominali o podstawowym znaczeniu wojny w Afganistanie. Ta była najważniejszym, choć nie jedynym, elementem, który przyczynił się do upadku ZSRR. Wojna wywarła wielostronny wpływ na politykę ZSRR: zmieniła myślenie przywódców w kwestii skuteczności użycia sił zbrojnych za granicami do utrzymania imperium; zdyskredytowała Armię Czerwoną, która przestała być uważana za niezwyciężoną; wywołała dążenie nierosyjskich republik do osiągnięcia niepodległości, gdyż patrzyli na ten konflikt, jako na rosyjską wojnę prowadzoną przez nie-Rosjan z Afgańczykami; wytworzyła nowe formy politycznej partycypacji, zapoczątkowanej transformacją mediów, potem przyspieszoną przez *głasność*, i spowodowała aktywność weteranów wojennych z Afganistanu, co stworzyło organizacje społeczne osłabiające polityczną hegemonię partii komunistycznej.

Znaczące w nauce okazały się analizy badacza zimnej wojny Marka Kramera. Podjął on ciekawe rozważania na temat tego, dlaczego zimna wojna skończyła się w roku 1989, a nie po śmierci Stalina w 1953 roku⁷⁰. Wyjaśnianie tego oparto na analizie powiązań pomiędzy polityką wewnętrzną i międzynarodową. Rok 1953 stworzył krótkotrwale możliwości zmiany. Jednak zwolennikom reform nie udało się pokonać silnych uprzedzeń i podejrzeń oraz zmienić swoją politykę. Dopiero w latach 80. dokonywały się stopniowe przekształcenia stosunków Wschód–Zachód, przygotowując obie strony do radykalnej zmiany. Poszukiwania prowadziły innych autorów, m.in. Herrmanna i Lebowa, ku analizie sytuacji w tych obu światach określanych jako nieliniowa zbieżność („non-linear confluence”), która tworzyła warunki do wypracowania stosunków na nowej płaszczyźnie⁷¹.

Warto zwrócić uwagę na ustalenia i opinie Archiego Browna, wybitnego brytyjskiego sowietologa i politologa, przez wiele lat związanego z Oxford University (St. Anthony College). Studia, jakie przeprowadził na materiałach rosyjskich dotyczących tamtejszych decydentów, doprowadziły go do przekonania, że koniec zimnej wojny jest efektem połączenia kilku czynników – pojawienie się w ZSRR nowego kierownictwa, nowych

69 R. REUVENY, A. PRAKASH: *The Afghanistan War and the Breakdown of the Soviet Union*. "Review of International Studies" 1999, Vol. 25, Issue 4, s. 693–708.

70 M. KRAMER: *Domestic–External Linkages and the Cold War in 1953 and 1989: Using International Relations Theory and Comparative Politics to Explain the End of the Cold War*. "The British Journal of Politics and International Relations" 2009, Vol. 11, s. 205–224.

71 *Ending the Cold War. Interpretations and the Study of International Relations...*; R.N. LEBOW, J.G. STEIN: *We All Lost the Cold War*. Princeton, NJ, 1995.

idei i nowych mechanizmów instytucjonalnej władzy⁷². Przyznawał, że „Reagan factor” był istotny w jakimś stopniu, ale odrzucił tezę, że administracja amerykańskiego prezydenta odegrała ważną rolę w zakończeniu zimnej wojny. W konkluzji artykułu podkreślał wielką rolę społeczeństw państw tworzących demokratyczne struktury. Przyjmując tezę Richarda Neustadta, że „Presidential power is the power to persuade”⁷³, Brown głosił, że Gorbaczow miał wyjątkowy dar perswazji i używał go nawet bardziej skutecznie niż prezydent Reagan, funkcjonujący w systemie trójpodziału władz narzucającego ustrojowe ograniczenia. Brown zwalczał opinię o wartości wyjaśniania zjawiska końca wojny na podstawie realistycznej interpretacji.

Artykuł Browna spotkał się z żywym odbiorem i wywołał dyskusje wokół jego głównych tez. Robert G. Patman skoncentrował się na odrzuceniu przez Browna tezy, że administracja Reagana zmusiła ZSRR do działań na rzecz porozumienia się z Zachodem w końcu lat 80., oraz na przyjmowanej przez niego tezie, że koniec zimnej wojny był bezpośrednim rezultatem liberalizacji i częściowej demokratyzacji w ZSRR⁷⁴. Amerykańska polityka przez lata konstruowana była na założeniu, że USA zwyciężyły w zimnej wojnie. Brown wydawał się nadmiernie koncertować na osobowości i polityce Gorbaczowa, nie dostrzegając, że wszystko to było także efektem degeneracji systemu marksistowsko-leninowskiego w ZSRR. W radzieckiej Rosji wiadano, że państwo to z trudem utrzymuje swoją pozycję. Ponadto, jak pisał Patman, Brown był sceptyczny wobec tego, że rozbudowa militarna wprowadzona przez Reagana na początku lat 80. była jakościową zmianą w waszyngtońskiej polityce wobec ZSRR prowadzonej od Trumana do Cartera. Choć rosyjska ekonomia słabła, to, jak pisał Brown, ZSRR miał dość pocisków z bronią atomową, aby zniszczyć USA w najbliższej przyszłości, tym bardziej że projekt SDI z 1983 roku był na etapie wstępnych prac. Dla Browna rosyjskie *New Political Thinking* było decydującym czynnikiem i zasługą Gorbaczowa. Patman wskazywał, że rozważania na temat koniecznych reform pojawiły się za czasów Jurija Andropowa, na co zwracali uwagę wybitni politolodzy, znawcy świata zachodniego, jak Georgij Arbatow, Fedor Burlacki i Georgij Szachnazarow. Patman przywołał również rozważania Browna, który pisał, że I kadencja Reagana nie miała wpływu na wewnętrzne sprawy w ZSRR. Badacz twierdził, że retoryka i działania USA miały wpływ na

72 A. BROWN: *Perestroika and the End of the Cold War...*, s. 1–17; zob. jego inne prace IDEM: *The Gorbachev Factor*. Oxford 1996; *Seven Years that Changed the World: Perestroika in Perspective*. Oxford 2007.

73 R.E. NEUSTADT: *Presidential Power: The Politics of Leadership from FDR to Carter*. 2nd ed. New York 1980.

74 R.G. PATMAN: *Some Reflections on Archie Brown and the End of Cold War...*, s. 439–445.

ZSRR, a wreszcie decyzja o SDI poważnie zaniepokoiła ZSRR. Wreszcie, Patman stwierdził, że polityka Gorbaczowa nie była wcale konsekwentna i zmieniała się. Według amerykańskiego badacza trzeba się zgodzić, że nie da się zrozumieć końca zimnej wojny bez studiów nad sytuacją wewnętrzną w ZSRR, ale nie można tego robić bez uwzględnienia szerszego kontekstu tych przemian.

Warto dodać, że wielu badaczy, a na pewno polityków, w USA głosi tezę o tym, że do końca zimnej wojny przyczynił się Ronald Reagan, co wywołało nową falę artykułów naukowych w momencie jego śmierci w czerwcu 2004 roku⁷⁵. Wskazywano zarówno na fakt wzrostu potencjału militarnego USA, jak i moralną uczciwość, co pozwoliło USA oraz ich sojusznikom pokonać sowiecki komunizm. Ta argumentacja zawierająca się w słowach „peace through strenght” bywa czasem uznawana za jedyny element przyczyniający się do końca zimnej wojny wsparty silnie na osobowości i polityce prezydenta USA. Jak jednak pisał Kennan, ZSRR i tak by upadał z racji wewnętrznych słabości systemu, a Reagan był tylko szczęśliwym beneficjentem długotrwałych procesów w Federacji Rosyjskiej, które wtedy eksplodowały. Analiza wokół roli Reagana toczy się nieco poza głównymi rozważaniami dotyczącymi teorii sm, ale jest o wiele bardziej popularna i włączona została do dyskursu politycznego i kanonu myślenia o przyczynach końca zimnej wojny.

Refleksje na zakończenie

Ocena dorobku głównie zachodnich badaczy potwierdza to, że poświęcali oni wiele uwagi, czasem *ex post*, kwestii fundamentalnej zmiany w stosunkach międzynarodowych, jaką był koniec zimnej wojny. Zastanawiali się, jakie procesy spowodowały, że miało to miejsce w określonym czasie. W zdecydowanej większości teoretycy pomimo odwoływania się do wielu teorii sm nie potrafili udzielić odpowiedzi na to pytanie. Więcej do powiedzenia wydają się mieć praktycy. Ta porażka sowietologów i badaczy stosunków międzynarodowych wynikała także z braku danych ekonomicznych i słabości oceny politycznej sytuacji w ZSRR i w państwach Europy Wschodniej⁷⁶. Wydaje się jednak, że to niepowodzenie nie miało

75 J.W. KNOPF: *Did Reagan Win the Cold War? "Strategic Insights"* 2004, Vol. 3, Issue 8.

76 P. EVERTS: *The Events in Eastern Europe and the Crisis in the Discipline of International Relations*. In: *The End of the Cold War: Evaluating Theories of International Relations...*, s. 55–81; J. SNYDER: *Science and Sovietology: Bridging the Methods Gap in Soviet Foreign Policy Studies*. "World Politics" 1988, Vol. 40.

charakteru empirycznego, ale konceptualny. Oni bowiem nie zakładali możliwości pokojowej, a zarazem radykalnej transformacji radzieckiego systemu politycznego i jego polityki. Nie wykorzystali należycie danych, które umożliwiały przewidzenie tych wydarzeń. Byli więźniami określonych koncepcji, które prowadziły ich do ignorowania odpowiednich informacji lub interpretowania ich nieprawidłowo⁷⁷. To wielka porażka w zakresie przewidywania dalekosiężnej zmiany polityki zagranicznej ZSRR. Badacze nie uwzględnili potencjału zmiany w postawach obywateli państw Europy Wschodniej i wielostronnych reform Michaiła Gorbaczowa. Zimna wojna zakończyła się symbolicznie i w dużej mierze faktycznie, gdy w Europie Wschodniej zwyciężyła Solidarność i upadł mur berliński.

Koniec zimnej wojny i studia nad nią potwierdziły przekonanie o tym, że teorie sm są pluralistyczne i epistemologicznie różnorodne, a więc ich wartość analityczna mimo słabego wyniku w teście trafności opisu konfliktu jest wysoka. Dla przywoływanego już Wohlwortha ten test to „Reality Check”⁷⁸.

Warto pamiętać, że oceny zimnej wojny są zróżnicowane w przypadku badaczy europejskich i amerykańskich, na co zwrócił uwagę wspomniany Cox⁷⁹. Z zadowoleniem należy przyjąć fakt pojawienia się polskiego artykułu autorstwa Jacka Więclawskiego⁸⁰. Ważnym efektem pracy teoretyków sm w kwestii zimnej wojny jest to, że wielu politologów (John L. Gaddis, Stephen M. Walt, Michael J. Hogan i Thomas G. Peterson) doceniło badania historyczne, szukając tam wyjaśnień. Bardzo ciekawie, choć z sarkazmem, zwracał uwagę Wohlworth na fakt, że część przedstawicieli nauk o polityce nawet pod presją faktów z niechęcią porzuca czy przekształca teorie⁸¹. Nie umieją zaadaptować coraz większej liczby danych na temat przemian.

77 A. MANIA: *Wywiad i politycy. Rywalizacja i współdziałanie w procesie formowania polityki bezpieczeństwa w USA*. W: *Dylematy strategiczne XXI wieku, Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Michałowi Chrościckiemu z okazji czterdziestolecia pracy naukowej*. Red. R. KŁOSOWICZ, B. SZLACHTA, J. WĘC. Kraków 2013; R.K. BETTS: *Surprise Attack: Lessons from Defense Planning*. Washington, D.C. 1982; o sprawie kubańskiej zob.: R.N. LEBOW, J.G. STEIN: *We All Lost the Cold War...*, rozdział 14.

78 W.C. WOHLFORTH: *Reality Check: Revising Theories of International Politics...*, s. 650–680; zob. syntetyczne ujęcie stanowisk: T. HOPMANN: *Adapting International Relations Theory to the End of the Cold War...*, s. 96–101.

79 M. COX: *Another Transatlantic Split? American and European Narratives and the End of the Cold War*. „Cold War History” 2007, Vol. 7, No. 1, s. 121–146.

80 J. WIĘCŁAWSKI: *Power, Ideas or Mere Coincidence? Considering the End of the Cold War in Material, Ideational and Coincidental Perspective*. „Central and Eastern European Review” 2017, Vol. 11.

81 W.C. WOHLFORTH: *How International Relations Theory Avoids the New Cold War History*. „Journal of Cold War Studies” 1999, Vol. 1, No. 2, s. 39–60.

Nawet jeżeli teorie sm nie sprostały oczekiwaniu radzenia sobie z zimną wojną, a tym bardziej przewidywania jej końca, to wiele wskazuje na to, że stosunki międzynarodowe są dobrą dziedziną dla omawiania tych wielkich wydarzeń i prowadzenia debaty na temat tego, co te wydarzenia wywołało, a osiągnięcia tej dyscypliny w badaniu polityki zagranicznej są olbrzymie, czemu służą nowoczesne metody badawcze⁸². To, czy teorie sm lepiej nadają się do prognozowania wielkich wydarzeń w polityce międzynarodowej, może być rozważane, ale to nauka o stosunkach międzynarodowych jest dobrze wyposażona w aparat badawczy oraz doświadczenie przydatne dla wyjaśniania wydarzeń i to nie powinno podlegać uproszczonemu kwestionowaniu.

Bibliografia

Opracowania zwarte

- ALPEROWITZ G.: *Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam*. 2 exp. ed. New York, Simon Schuster, 1965.
- ALPEROWITZ G.: *The Decision to Use the Atomic Bomb and the Architecture of American Myth*. New York, Alfred A. Knopf, 1995.
- American Secretaries of State and Their Diplomacy*. Eds. S.F. BEMIS. Vol. 1–10. New York, Alfred A. Knopf, 1928–1958.
- BESCHLOSS M., TALBOTT S.: *At the Highest Levels: The Inside Story of the End of the Cold War*. Boston, Little Brown, 1993.
- BETTS R.K.: *Surprise Attack: Lessons from Defense Planning*. Washington, D.C., Brookings, 1982.
- BROWN A.: *Seven Years that Changed the World: Perestroika in Perspective*. Oxford, Oxford University Press, 2007.
- BROWN A.: *The Gorbachev Factor*. Oxford, Oxford University Press, 1996.
- BROWN S.: *The Faces of Power. Constancy and Change in United States Foreign Policy from Truman to Obama*. New York, Columbia University Press, 2015.
- COLLINS R.: *Some Principles of Long-Term Social Change and the Territorial Power of State*. In: *Research in Social Movements, Conflicts and Change*. Ed. L. KRIESBERG. Vol. 1. Greenwich, Conn. JAI Press, 1978, s. 1–34.
- COMBS J.A.: *American Diplomatic History*. Lanham MD, University Press of America, 1983.
- The End of the Cold War: Evaluating Theories of International Relations*. Eds. P. ALLAN, K. GOLDMANN. Dordrecht, Holland, Martinus Nijhoff Publishing, 1995.

⁸² T. PUGACEWICZ: *Teorie polityki zagranicznej. Perspektywa amerykańskiej polityki zagranicznej*. Kraków 2017.

- Ending the Cold War. Interpretations and the Study of International Relations*. Eds. R.K. HERRMANN, R.N. LEBOW. London–New York–Melbourne, Palgrave Macmillan, 2004.
- EVERTS P.: *The Events in Eastern Europe and the Crisis in the Discipline of International Relations*. In: *The End of the Cold War: Evaluating Theories of International Relations*. Eds. P. ALLAN, K. GOLDMANN. Dordrecht, Holland, 1995 (ed. M. NIJHOFF 1992), s. 55–81.
- FEIS H.: *Between War and Peace: Potsdam Conference*. New York–Princeton, NJ, Princeton University Press, 1960.
- FEIS H.: *From Trust to Terror: the Onset of the Cold War 1945–1950*. Princeton, Princeton University Press, NJ 1970.
- FILARY-SZCZEPANIK M.: *Anarchia i dyscyplina. Rzecz o realistycznych teoriach stosunków międzynarodowych Hansa Morgenthaua i Kennetha Waltza*. Kraków, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, 2019.
- From Cold War to Collapse: Theory and World Politics in the 1980s*. Eds. M. BOWKER, R. BROWN. Cambridge, Cambridge University Press, 1992.
- GADDIS G.L.: *The Cold War. The Deals. The Spies. The Lies. The Truth*. New York, Penguin History, 2007.
- GADDIS G.L.: *The Long Peace: Inquires into History of the Cold War Era*. New York, Oxford University Press, 1987.
- GADDIS J.L.: *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War*. New York, Oxford University Press, 2005.
- GADDIS J.L.: *The United States and the End of the Cold War: Implications, Reconsiderations, Provocations*. New York, Oxford University Press, 1992.
- GADDIS J.L.: *The United States and the Origins of the Cold War, 1941–1947*. New York, Columbia University Press, 2000.
- GADDIS J.L.: *We Now Know. Rethinking Cold War History*. New York, Oxford University Press, 1998.
- GADDIS J.L.: *Zimna wojna. Historia podzielonego świata*. Tłum. B. PIETRZYK. Kraków, Znak, 2007.
- GARDNER L.C.: *Architects of Illusion: Men and Ideas in American Foreign Policy, 1941–1949*. Chicago, Quadrangle Books, 1970.
- GARDNER L.C.: *Imperial America: American Foreign Policy Since 1898*. New York, Harcourt Brace Jovanovich Inc., 1976.
- GARTHOFF R.L.: *The Great Transformation*. Washington, D.C., Brookings Institution, 1994.
- GILPIN R.: *War & Change in World Politics*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
- GUZZINI S.: *Realizm w nauce o stosunkach międzynarodowych*. Tłum. S. SZYMAŃSKI. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2017.
- HALLE JR. L.J.: *The Cold War as History*. New York, Harper & Row, 1967.
- HALLE JR. L.J.: *Dreams and Reality: Aspects of American Foreign Policy*. New York, Harper & Row, 1959.
- HIXON W.L.: *American Foreign Relations. A New Diplomatic History*. New York–London, Taylor & Francis Group, 2016.

- HUNT M.H.: *Ideology and United States Foreign Policy*. New Haven, Yale University Press, 1987 [wyd. 1 – 1955].
- HUTCHINGS R.L.: *American Diplomacy and the End of the Cold War: An Insider's Account of U.S. Policy in Europe, 1989–1992*. Washington, D.C., Woodrow Wilson Center Press, 1997.
- International Relations Theory and the End of the Cold War*. Eds. R.N. LEBOW, T. RISSE-KAPPEN. New York, Columbia University Press, 1995.
- KENNAN G.F.: *American Diplomacy, 1900–1950*. New York, New American Library Mentor, 1950.
- KENNAN G.F.: *The Nuclear Delusion: Soviet – American Relations in the Atomic Age*. New York, Pantheon, 1982.
- KENNAN G.F.: *Realities of American Foreign Policy*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1960.
- KENNAN G.F.: *Russia, the Atom and the West*. New York, Harper, 1958.
- KEOHANE R.O.: *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1984.
- KEOHANE R.O.: *Theory of World Politics: Structural Realism and Beyond*. New York, Columbia University Press, 1986.
- KIMBALL W.F.: *Forged in War: Roosevelt, Churchill, And the Second World War*. New York, William Morrow, 1997.
- KOLKO G.: *The Politics of War: The World and United States Foreign Policy. 1943–1943*. New York, Pantheon, 1968.
- LAFFEBER W.: *America, Russia and the Cold War 1945–1996*. New York, John Wiley & Son, 1976.
- LAFFEBER W.: *The American Age: United States Foreign Policy at Home and Abroad, 1750 – to the Present (2 volumes in one)*. 2nd ed. New York, W.W. Norton, 1994.
- LEBOW R.N., STEIN J.G.: *We All Lost the Cold War*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1995.
- LEFFLER M.P.: *A Preponderance of Power: National Security, The Truman Administration and the Cold War*. Stanford, Stanford University Press, 1992.
- LUNDESTAD G.: *The American Non-Policy Towards Eastern Europe 1943–1947: Universalism in an Area Not of Essential Interest to the United States*. Tromsø–Oslo–Bergen, Universitetsforlaget, 1978.
- MANIA A.: *Department of State i Foreign Service w polityce zagranicznej USA lat gorącej i zimnej wojny 1939–1989*. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2019.
- MANIA A.: *Wywiad i politycy. Rywalizacja i współdziałanie w procesie formowania polityki bezpieczeństwa w USA. W: Dylematy strategiczne XXI wieku. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Michałowi Chrościckiemu z okazji czterdziestolecia pracy naukowej*. Red. R. KŁOSOWICZ, B. SZLACHTA, J. WĘC. Kraków, Księgarnia Akademicka, 2013.
- MATLOCK Jr. J.F.: *Autopsy on the Empire: The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union*. New York, Random House, 1995.
- MCCORMICK T.J.: *The Cold War in Europe: Era of a Divided Continent*. Princeton, NJ, Markus Wiener Publishing, 1991.

- MCCORMICK T.J., GEORGE L.C., LAFEBER W.F.: *Creation of the American Empire*. Vol. 1: *U.S. Diplomatic History to 1901*. New York, Rand McNally, & Co., 1973.
- MEARSHEIMER J.J.: *The Tragedy of Great Power Politics*. New York, W.M. Norton, 2001.
- MORGENTHAU H.: *Politics Among Nations*. 5th ed. New York, Kopf, 1973.
- Neorealism and Its Critics*. Ed. R.O. KEOHANE. New York, Columbia University Press, 1986.
- NEUSTADT R.E.: *Presidential Power: The Politics of Leadership from FDR to Carter*. 2nd ed. New York, John Wiley, 1980.
- New Thinking in International Relations Theory*. Eds. M.W. DOYLE, G.J. IKENBERRY. Boulder, Colo, Westview Press, 1997.
- The Origins of the Cold War*. Eds. T.G. PATTERSON, R.J. MCMAHON. 3rd ed. Lexington, Massachusetts–Toronto, D.C. Heath Company, 1991.
- PUGACEWICZ T.: *Teorie polityki zagranicznej. Perspektywa amerykańskiej polityki zagranicznej*. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2017.
- Reviewing the Cold War: Approaches, Interpretations, and Theory*. Eds. O.A. WESTAD, F. CASS. London, London Routledge, 2013.
- SCHLESINGER JR. A.M.: *Communist Ideology, Stalinist Totalitarianism, and American Universalism*. In: *The Origins of the Cold War*. Eds. T.G. PATTERSON, R.J. MCMAHON. 3rd ed. Lexington, Massachusetts–Toronto, D.C. Heath Company, 1991.
- SCHLESINGER JR. A.M.: *The Cycles of American History*. New York, Mariner Books, 1999.
- SCHLESINGER JR. A.M.: *The Imperial Presidency*. Boston, Houghton Mifflin, 1973.
- SCHLESINGER JR. A.M.: *A Thousand Days: John F. Kennedy in the White House*. Boston, Houghton Mifflin, 1965.
- Strategic Choice and International Relations*. Eds. D.A. LAKE, R. POWELL. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1999.
- The Study of Regimes in International Relations*. Ed. V. RITTBERGER. New York, Oxford University Press, 1993.
- WALLERSTEIN I.: *The Politics of World Economy*. New York, Cambridge University Press, 1984.
- WALTZ K.N.: *Theory of International Politics*. Massachusetts, Addison-Wesley, 1979.
- WESTAD O.A.: *The Cold War. A World History*. New York, Penguin Books, 2018.
- WILLIAMS W.A.: *The Tragedy of American Diplomacy*. New York, W.W. Norton, 50th Anniversary Edition, 2012 [wyd. 1. – 1959].
- WOHLFORTH W.C.: *Cold War Endgame: Oral History, Analysis, Debates*. Pennsylvania, Pennsylvania State University Press, 2003.

Artykuły naukowe

- BROOKS S.G., WOHLFORTH W.C.: *Power, Globalization, and the End of the Cold War: Reevaluation a Landmark Case for Ideas*. "International Security" 2000–2001, Vol. 25, No. 3, s. 5–53.
- BROWN A.: *Perestroika and the End of the Cold War*. "Cold War History" 2007, Vol. 7, No. 1, s. 1–17.

- COLLINS R., WALLER D.: *What Theories Predicted the State Breakdowns and Revolutions of the Soviet Bloc*. "Research in Social Movements, Conflicts and Change" 1992, Vol. 14, s. 31–47.
- COX M.: *Another Transatlantic Split? American and European Narratives and the End of the Cold War*. "Cold War History" 2007, Vol. 7, No. 1, s. 121–146.
- COX M.: *Why Did We Get the End of the Cold War Wrong?* "The British Journal of Politics and International Relations" 2009, Vol. 11, s. 161–176.
- CUMMINGS B.: *Revising Postrevisionism, or, The Poverty of Theory in Diplomatic History*. "Diplomatic History" 1993, Vol. 17, No. 4, s. 539–569.
- DEUDNEY D., IKENBERRY G.J.: *The International Sources of Soviet Change*. "International Security" 1991–1992, Vol. 16, No. 3, s. 74–118.
- EVANGELISTA M.: *Norms, Heresthetic, and the End of the Cold War*. "Journal of Cold War Studies" 2001, Vol. 3, No. 1, s. 5–35.
- EVANGELISTA M.: *The Paradox of State Strength: Transnational Relations, Domestic Structures, and Security Policy in Russia and the Soviet Union*. "International Organization" 1995, Vol. 49, No. 1, s. 1–38.
- GADDIS J.L.: *The Emerging Post-Revisionist Synthesis on the Origins of the Cold War*. "Diplomatic History" 1983, Vol. 7, s. 171–190.
- GADDIS J.L.: *Expanding the Data Base: Historians, Political Scientists and the Enrichment of Security Studies*. "International Security" 1987, Vol. 12, s. 3–21.
- GADDIS J.L.: *International Relations Theory and the End of the Cold War*. "International Security" 1992/1993, Vol. 17, No. 3, s. 5–58.
- GADDIS J.L.: *New Conceptual Approaches to the Study of American Foreign Relations: Interdisciplinary Perspectives*. "Diplomatic History" 1990, Vol. 14, No. 3, s. 405–423.
- GADDIS J.L.: *The Tragedy of Cold War History*. "Diplomatic History" 1993, Vol. 17, s. 1–16.
- HOPF T., GADDIS J.L.: *Getting the End of the Cold War Wrong*. "International Security" 1993, Vol. 18, No. 2, s. 202–210.
- HOPMANN T.: *Adapting International Relations Theory to the End of the Cold War*. "Journal of Cold War Studies" 2003, Vol. 5, No. 3, s. 96–101.
- HUNT M.H.: *The Long Crisis in U.S. Diplomatic History: Coming to Closure*. "Diplomatic History" 1992, Vol. 16, s. 115–140.
- KITCHEN N.: *Understanding the End of the Cold War*. LAB 3.03.2010. <https://blogs.lse.ac.uk/ideas/2010/03/understanding-the-end-of-the-cold-war/> [data dostępu: 22.09.2019].
- KNOFF J.W.: *Did Reagan Win the Cold War?* "Strategic Insights" 2004, Vol. 3, Issue 8, s. 1–14.
- KOSŁOWSKI R., KRATOCHWIL F.V.: *Understanding Change in International Politics: The Soviet Empire's Demise and the International System*. "International Organization" 1994, Vol. 48, No. 2, s. 215–247.
- KRAMER M.: *Domestic–External Linkages and the Cold War in 1953 and 1989: Using International Relations Theory and Comparative Politics to Explain the End of the Cold War*. "The British Journal of Politics and International Relations" 2009, Vol. 11, s. 205–224.

- LEBOW R.N.: *The Long Peace, the End of the Cold War and the Failure of Realism*. "International Organization" 1994, Vol. 48, No. 2, s. 249–277.
- LEBOW R.N., MUELLER J., WOHLFORTH W.C.: *Realism and the End of the Cold War*. "International Security" 1995, Vol. 20, No. 2, s. 185–187.
- LEFFLER M.P.: *The American Conception of National Security and the Beginnings of the Cold War, 1945–48*. "American Historical Review" 1984, Vol. 89, No. 2, s. 346–381.
- MEARSHEIMER J.J.: *Back to the Future: Instability in Europe After the Cold War*. "International Security" 1990, Vol. 15, s. 5–56.
- PATNAM R.G.: *Reagan, Gorbachev and the Emergence of the 'New Political Thinking'*. "Review of International Studies" 1999, Vol. 25, No. 4, s. 577–601.
- PATMAN R.G.: *Some Reflections on Archie Brown and the End of Cold War*. "Cold War History" 2007, Vol. 7, No. 3, s. 439–445.
- RAY J.L., RUSSETT B.: *The Future as Arbiter of Theoretical Controversies: Predictions, Explanations and the Cold War*. "British Journal of Political Science" 1996, Vol. 26, No. 4, s. 441–470.
- REUVENY R., PRAKASH A.: *The Afghanistan War and the Breakdown of the Soviet Union*. "Review of International Studies" 1999, Vol. 25, Issue 4, s. 693–708.
- SCHLESINGER JR. A.: *Origins of the Cold War*. "Foreign Affairs" 1967, Vol. 46, s. 22–54.
- SNYDER J.: *Science and Sovietology: Bridging the Methods Gap in Soviet Foreign Policy Studies*. "World Politics" 1988, Vol. 40, s. 169–193.
- WALT S.M.: *The Gorbachev Interlude and International Relations Theory*. "Diplomatic History" 1997, Vol. 21, No. 3, s. 473–479.
- WALTZ K.: *The Emerging Structure of International Politics*. Tekst prezentowany na dorocznym spotkaniu American Political Science Association, San Francisco August 30–Sep. 2, 1990.
- WIĘCŁAWSKI J.: *Power, Ideas or Mere Coincidence? Considering the End of the Cold War in Material, Ideational and Coincidental Perspective*. "Central and Eastern European Review" 2017, Vol. 11, s. 54–74.
- WOHLFORTH W.C.: *A Certain Idea of Science: How International Relations Theory Avoids Reviewing the Cold War*. "Journal of Cold War" 1999, Vol. 1, s. 39–60.
- WOHLFORTH W.C.: *How International Relations Theory Avoids the New Cold War History*. "Journal of Cold War Studies" 1999, Vol. 1, No. 2, s. 39–60.
- WOHLFORTH W.C.: *Realism and the End of Cold War*. "International Security" 1994–1995, Vol. 19, No. 3, s. 91–129.
- WOHLFORTH W.C.: *Reality Check: Revising Theories of International Politics in Response to the End of the Cold War*. "World Politics" 1998, Vol. 50, No. 4, s. 650–680.

Andrzej Mania

Two Great Debates in the USA: Causes of the Cold War and the Mechanism of Its Ending

SUMMARY: The Cold War has been a subject of interests of scholars for years. The first great debate concerned the causes of its emergence. Traditionalists saw them in the aggressive behavior of the Soviet Union, aimed at conquering Eastern Europe and Asia, which the United States had to resist. The policy of containment was a symbol of this counteraction. For revisionists, it was the intention of the US to dominate the international system, and the economic interests above all that caused certain actions due to which the USSR came under pressure and had to retaliate. Although the traditionalist concept was initially dominating, the acceptance of the second one has increased since the Vietnam War due to the criticism of the US policy at that time. Those two interpretations of the origins of the Cold War were reinterpreted under the new "neo" terms. The development of research and access to the archive were particularly important here.

The second great debate concentrates on the causes of the Cold War ending. Those factors are discussed in terms of president Reagan's policy, transformations within the international system, the Gorbachev reforms and changes in the foreign policy concerned with the surprising and peaceful withdrawal from the Eastern Europe, consent to the unification of Germany, and the independence of the former republics. None of the theories of International Relations (IR) have anticipated such outcome. Although realism was criticized the most, other theories have not have not been able to grasp this phenomenon either. They failed by not asking the right questions, by not taking advantage of the growing number of data, by limiting themselves to one-sidedness, excessive reductionism, and as if out of habituation to a kind of unchangeable dichotomous world. Nevertheless, many scholars, addressing the issue of the IR theories' significance, have pointed out that forecasting is not their aim, and therefore, not meeting such expectations does not make them ineffective in researching international relations.

KEY WORDS: Cold War, international relations theories, traditionalists, revisionists, realism, liberalism, constructivism